

भृकुटीका बारेमा विहंगम चर्चा

मुरारीकृष्ण गौतम

सहप्राध्यापक-इतिहास

त्रि.वि. सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस

Email: prof.mgautem@gmail.com

DOI: 10.3126/hj.v14i2.59075

सार

नेपालको लिच्छविकालिन इतिहासमा भृकुटी एउटा यस्तो नाम हो जसले दुई देश र दुई धर्मको बीचमा तादात्म्यता गराउँदछ। नेपाल हिन्दु मुलुक, जुन भोटको बौद्ध मुलुकसँग गहिरो सम्बन्ध राख्दछ। वैवाहिक कारणले नेपाललाई त्यस्तो कुन चाहिँ परिस्थितिले डोऱ्यायो वा कुन बाध्यता तथा रहरका कारण भोटमा नेपाली राजकुमारीको वैवाहिक सम्बन्धका लागि सहमति गर्नु पर्‍यो। कुनै राजाको व्यक्तिगत स्वार्थ थियो कि वा एउटा राजाले अर्को राजाकी छोरीलाई बलिदान गराएर आफ्नो कूल संरक्षण गर्न वा वंश रक्षा गर्नलाई त्यो विकट मुलुकमा नेपाली राजकुमारी सुम्पिनु पर्‍यो। भौगोलिक रूपले विकट, निकै टाढा, चिसो, तत्कालीन समयको अशिक्षित, अलग धार्मिक मतावलम्बीहरू भएको चिनियाँ मुलुकमा जानुपर्ने, त्यो पनि ठूलो राशी कोसेली लिएर। प्रारम्भमा राजकुमारी भृकुटीले त्यहाँ नजाने विचार प्रकट गरेकी थिइन्, तर उनलाई त्यसतर्फ जान उत्साहित नै गरियो। उनका पिताले उनलाई बिदा गरे। वैवाहिक सम्बन्धका आधारमा दल, बल र सौगातसहित दुई देशबीच सम्बन्ध सुदृढ बन्यो। राजघरानाको सम्बन्धले भृकुटी रानी बनिन्। भोटमा उनले बौद्ध धर्मका मूल्य र मान्यताहरूको प्रचार गरिन्। यस किसिमको कुटुम्बेरी नाताबाट आफ्नो ईश्वरीय अस्तित्व राख्न सफल भइन्। यद्यपि यथार्थपूर्ण अनुसन्धानका दृष्टिले यो विषय अन्वेषकका लागि भने रहस्यमय बनेको छ। वास्तविक अर्थमा भृकुटी को हुन्? यिनको पहिचान एवं अस्तित्व कस्तो छ? भन्ने विषय र यस सम्बन्धी उठेका प्रश्नहरूको निरूपण गर्न साक्ष्य प्रमाणहरू केलाएर सत्यान्वेषण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी : अवसान, वैवाहिक सम्बन्ध, मतावलम्बीहरू, राजघराना, सत्यान्वेषण।

सामान्य परिचय

भृकुटी सम्बन्धी चर्चा गर्नुभन्दा पहिले ईश्वरी सातौँ शताब्दितिरको नेपालको तत्कालीन ऐतिहासिक स्थितिबारे विहंगम चर्चा गर्दै सत्यतथ्य प्रकाश पार्नु सान्दर्भिक हुन्छ। ईश्वरीको प्रारम्भदेखि नेपालमा भारतको वैशालीतिरबाट आएका लिच्छविविहहरूले किरातकालीन अन्तिम राजा गस्तीलाई सत्ताच्युत गरी आफ्नो शासन प्रारम्भ गरे (मजुमदर, १९६२)। किनकि ईश्वरी पाँचौँ शताब्दिको उत्तरार्धमा नेपालको राजाका रूपमा मानदेवको अस्तित्व इतिहासमा प्रष्ट देख्न सकिन्छ। मानदेवपछि वसन्तदेवले विकासका केही कार्यहरू गरे भने उनीपछिको स्थिति खलबलिन पुग्यो। अभिलेखको हिसावमा वसन्तदेवपछि मनुदेव, वामनदेव, रामदेव, गणदेव, गंगादेवका केही अभिलेखहरू पाइएका छन् (रेग्मी, २०५३)। यही अवधिमा लिच्छवि राजाहरू कमजोर तथा स्थिर नभएकाले रविगुप्त, क्रमलील, भौमगुप्तजस्ता भारदारहरू शक्तिमा देखा परे। ईश्वरी ५५७ देखि भौमगुप्त राज्यमा निकै सक्रिय थिए। स्थिर राजा नभएकोले ईश्वरी ५९० सम्म यिनले नै राजालाई नेतृत्व गरेका थिए। ईश्वरी ५९० मा शिवदेव सत्तामा देखा परेपछि यिनले भौम गुप्तलाई हटाउने योजना गरे। भौमगुप्तलाई हटाउन त्यति सजिलो नभएकाले एक कुशल व्यक्तिको सहयोग शिवदेवलाई पर्न गयो। यो खाँचोको पूर्ति शिवदेवले आफ्ना भाञ्जा अंशुवर्माबाट प्राप्त गरे। अंशुवर्माको उदयले भौमगुप्तको पतन भयो जसले शिवदेवको निमित्त “कुचोले बढार्नु

पर्ने कसिङ्गर हावाले बढार्यो भने भैँ भयो” । शिवदेवले राजकाजमा महत्वपूर्ण स्थान र इज्जत अंशुवर्मालाई दिँदै आए । अंशुवर्माले पनि आफ्नो मामा राजालाई सफलतापूर्वक शासनमा डोच्याउँदै लगे (रेग्मी, २०५३) । शिवदेवले अंशुवर्माकै सल्लाह र सहयोगले ईश्वी ६०५ सम्म राज्य गरे । राज्यमा आफूभन्दा तिक्ष्ण व्यक्ति सहयोगी भएकोले शिवदेवले अंशुवर्मालाई आवश्यकताभन्दा बढी महत्व, मानपदवी र अधिकारहरू दिए । अंशुवर्माको पनि दिनानुदिन शक्ति आर्जन हुँदै गएकोले सत्ताका लागि मन बढ्दै गयो । ईश्वी छैतौँ-सातौँ शताब्दीतिर बौद्ध धर्मको प्रचार तीव्र गतिले भइरहेको थियो । धेरै मानिसहरू गृहस्थाश्रम त्यागेर बौद्ध भिक्षुभिक्षुणी बन्दै सोही धर्मको अनुयायी बनेर धर्म विस्तार गर्दै गइरहेका थिए । यस किसिमको प्रभावले शिवदेवलाई पनि असर पुऱ्याउँदै गयो । शिवदेवले, राज्य पनि धानिने, धर्म पनि कर्मिने भएकाले सारा राजपाट अंशुवर्मालाई सुम्पिएर आफू बौद्ध भिक्षु बने भनेर केही इतिहासकारहरू बलिया तर्क प्रस्तुतीकरण गर्दछन् (रेग्मी, २०५३) । ईश्वी ६०५ देखि राज्यको वागडोर अंशुवर्मालाई सुम्पिएर हिँडेपछि शिवदेवको शासनमा पुनर्आगमन भएको देखिँदैन । अर्कोतिर यिनको अवसानको तिथिमिति पनि एकिन छैन (मिश्र, २०७९) । ईश्वी ६१३ मा अंशुवर्माले उदयदेवलाई राज्यको उत्तराधिकारीको घोषणा गरेको हुनाले त्यो बेलासम्म शिवदेव जीवित भएको तर्क इतिहासकार ज्ञानमणि नेपालले ईश्वी ६१३ देखि शिवदेव भिक्षु बनेको उल्लेख गर्नुभएको तथ्यले पुष्टि गर्दछ (नेपाल, २०४५) । त्यसैगरी अर्को तथ्य उजागर गर्दै उनले लेखेका छन् कि अंशुवर्मा राजा भएपछि उनले उदयदेवको सट्टा आफ्नै छोरालाई राज्यको उत्तराधिकारी तोक्न सक्दथे । आठ वर्षको पर्खाइमा बल्ल अंशुवर्माले उत्तराधिकारी तोकेपछि मात्र उनी भिक्षु बनेको तर्क सत्यको नजिक हुन सक्छ । शिवदेवले शासनमा रहुञ्जेल धेरै अभिलेखहरू राखी शासनमा सुधार गरेको देखिन्छ । अपितु यिनका अन्य सन्तानको अभिलेख भेटिँदैन । उदयदेवमात्र एकलो छोराको अस्तित्व भेटिन्छ । भृकुटी यिनकै छोरी भई सानै उमेरदेखि बौद्ध धर्मप्रति कट्टर बन्दै गएकी हुनुपर्छ । शिवदेवको अवसान अघि नै उनले भृकुटीलाई बौद्धधर्म मान्नेले जातपात, नजिक टाढा, सुखदुःख, धनीगरिवको भेद गर्नुहुँदैन भन्ने पाठ सिकाइसकेको हुनुपर्छ । तल उल्लेखित विधाहरूले भृकुटीका बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

अंशुवर्माको नाम नेपालको प्राचीन इतिहासमा सुवर्ण अक्षरले अंकित गरिएको छ । यिनी लिच्छविहरू (सूर्यवंशी) भन्दा अलग चन्द्रवंशी थिए भन्न सकिन्छ (बज्राचार्य, २०३०) । ईश्वी ५५७ देखि ५९० सम्म राज्यमा भौमगुप्त सक्रिय थिए । भौमगुप्तको सक्रियता शिवदेवलाई मन परेको थिएन तसर्थ शिवदेव उनलाई हटाउने कुनै जुक्ति खोजिरहेका थिए । यस्तो स्थितिमा अंशुवर्मा देखापरे । राजा शिवदेवले अंशुवर्मालाई हात लिई भौमगुप्तलाई पन्छाए । भौमगुप्तको पतन नै अंशुवर्माको उदयको कारण थियो । ईश्वी ५९० देखि ६०५ सम्म अंशुवर्माले शिवदेवप्रति उत्कृष्ट सहयोगीका रूपमा भूमिका निर्वाह गरे । सम्भवतः ईश्वी ६०५ देखि शिवदेव भिक्षु बनिसकेपछि राज्यको सम्पूर्ण अधिकार अंशुवर्मालाई सुम्पेको हुनुपर्दछ । ईश्वी ६०५ देखि ६२१ सम्म अंशुवर्माले निशिफत्री शासन सञ्चालन गरे । यसैबीच ईश्वी ६१३ तिर उनले शिवदेवका छोरा उदयदेवलाई राज्यको उत्तराधिकारी नियुक्त गरे । यसपछि शिवदेवको अस्तित्व देखिँदैन । अंशुवर्मा सामन्तदेखि महासामन्त हुँदै महाराजसम्म बन्न पुगे । मुद्रा निष्कासन, करप्रशासन, कृषि-पशुपालन लगायतका आन्तरिक र बाह्य विषयमा अंशुवर्माले सक्दो सुधार गरेका थिए । अन्तर्राष्ट्रिय जगत खासगरी भारत तथा भोटसँग राम्रो सम्बन्ध स्थापन गरेका थिए । ईश्वी ६२९ मा गम्पोको विवाह भएको मान्दा अंशुवर्माकी छोरी भृकुटी भएको अनुमान केही इतिहासकारहरूले गरेका छन् (नेपाल, २०४५) । ईश्वी ६२१ मा अंशुवर्माको अवसान भएपछि उदयदेव नेपालको राजा भए ।

ईश्वरी ६१३ मा युवराज घोषित भएका उदयदेवलाई आफ्ना जीवनकालमा संकटको स्थिति आइपरेको मान्न सकिन्छ। सं. ५३६ (ईश्वरी ६१४) को गोकर्णको अभिलेखमा अंशुवर्माले आफ्ना भानिज महासामन्त श्री भोगवर्मालाई दूतका रूपमा राखेकाथिए। त्यो वाहेकका अभिलेखमा दूतक उदयदेव नै थिए। अर्कोतिर ईश्वरी ६०६ (अंशुवर्माको राज्याभिषेकको बेलातिरै अंशुवर्माले उदयदेवलाई उत्तराधिकारी घोषणा गर्नपर्नेमा ७ वर्षपछि मात्र घोषणा गरेकाले त्यसका पछि केही रहस्य थियो कि भन्न सकिन्छ (रेग्मी, २०५३)। ईश्वरी ६२१ तिर राजा हुनेबित्तिकै उनका भाई र गुप्तहरूले उदयदेव विरुद्ध षड्यन्त्रको सुरुवात गरे। ईश्वरी ६२१ को उदयदेवको अभिलेख र ईश्वरी ६२४ को ध्रुवदेव+जिष्णु गुप्तको अभिलेख पाइएवाट डेढदुई वर्ष उदयदेवले शासन गरेको मान्न सकिन्छ। चिनियाँ ताँग वृत्तान्तअनुसार उदयदेवलाई उनका भाइले गद्दीबाट हटाएका थिए। उनले २,३ वर्ष पनि राम्ररी शासन नगरेको बुझिन्छ। उदयदेवलाई मारियो, तिब्बत गए वा त्यतैतिर लुकेर पछि तिब्बत गएका हुन् यसै भन्न सकिँदैन। तिब्बत जानेमा नरेन्द्रदेवको मात्र चर्चा भएकोले उदयदेव गए वा गएनन् ठम्याउन सकिएको छैन। आभिरगुप्त परिवारलाई शासनबाट हटाएपछि उनीहरू प्रतिशोध लिन जुमुराइरहेका थिए। उदयदेवको कमजोरी तथा लिच्छविविरुद्ध बीचमा आइरहेको फुटलाई भजाएर ध्रुवदेव तथा जिष्णु गुप्तले शासन आफ्नो हातमा लिए।

उदयदेव पछि ईश्वरी ६२४ कार्तिकतिर जिष्णु गुप्त र ध्रुवदेव नेपालको राजा भए। ध्रुवदेव मानगृहबाट र जिष्णु गुप्त कैलाशकुटबाट शासन सञ्चालन गर्दथे। राज्यमा शक्तिशाली रहेका जिष्णु गुप्तले ईश्वरी ६३३ तिर नामान्तमा देव समेत जोडेका छन् (बज्राचार्य, २०३०)। उनले भीमार्जुनदेवको महाराजा पद खोसेका छन्। जिष्णु गुप्तपछि नेपालमा विष्णुगुप्त र भीमार्जुनदेव राजा भए। भीमार्जुनदेव नाम मात्रका शासक थिए। ईश्वरी ६४३ मा नरेन्द्रदेवको अभिलेख पाइएकाले उनी राजा भइसकेको बुझिन्छ। चीनका राजदूत लि यि पियाओ भारत जाँदा नेपालमा राजा नरेन्द्रदेवलाई ईश्वरी ६४३ मा भेटेका थिए। चीनको तुङ ह्वांग वृत्तान्तमा भने ईश्वरी ६४१ मा नरेन्द्रदेवले विष्णु गुप्तलाई मारेको कुरा उल्लेख गरिएको छ। नरेन्द्रदेवले पैत्रिक सत्ताप्राप्त गर्नका लागि नेपालमा रहेका भोगवर्मा (अंशुवर्माका भानिज) जस्ता असन्तुष्ट व्यक्तित्वहरू, दक्षिणकोलीग्राम र युपग्रामद्वारा जन साधारणहरूका साथसाथै तिब्बती सेनाहरूको समेत प्रयोग भएको हुन सक्दछ। नरेन्द्रदेव र चीनिया पक्षबीच सेना लिन र दिने परम्परा हुनु अतिशयोक्ति होइन। माथि उल्लेखित राजाहरू शिवदेव, अंशुवर्मा, उदयदेव, जिष्णु गुप्त र विष्णु गुप्तका पालाभिन्नमा तिब्बतसँगको सम्बन्ध गाढा भएको थियो। भृकुटीका बारेमा कुनै पनि नेपाली स्रोतमा नलेखिएको र उनका पिता को हुन् ? भन्नेबारे विवाद भएकोले माथि उल्लेखित राजाहरूमध्ये एक उनका पिता हुनुपर्ने देखिन्छ।

भोटका तैत्सौँ राजा सोडचडगम्पो (ईश्वरी ६१७-६५०) ले चिनियाँ राजकुमारी वेञ्जिङ कोञ्जों र नेपालकी ठिचुङ लाचीलाई विवाह गरेर तीन जनाले नै त्रिरत्न (बुद्ध, धर्म, संघ) को तिब्बतमा प्रचार गरेका थिए। गम्पोले बनाए भनिने ग्रन्थ मणिकाबुम, संक्षिप्त मणिकाबुम, इतिहासकार सोनाम ग्याल्छेनको इतिहास, वुस्तोनको धार्मिक इतिहास, अन्य वंशावली र इतिहासमा गम्पो र भृकुटीको विवाह उल्लेख छ (नेपाल, २०४५)। यसरी तिब्बती स्रोतमा वेहद प्रचार गरिएकी कन्याको नेपालमा उल्लेखसम्म नहुनु नेपालको इतिहास अध्ययनमा देखिएको एउटा ज्वलन्त समस्या भनेको सत्यको खोजीकार्यमा अपूर्णता नै हो। भृकुटीका बारेमा यथेष्ट सामग्रीहरू नपाइए तापनि प्राप्त स्रोतका आधारमा उनको संक्षिप्त परिचय तल दिइन्छ।

अन्वेषण कार्य आफैमा एउटा महत्वपूर्ण मौलिक खोजमा आधारित रहने विषय हो। यसका पनि अनेकौँ सैद्धान्तिक कार्यविधिहरू, प्रचलित मान्यताहरू, अवधारणात्मक ढाँचाहरू हुने गर्दछन्। अनुसन्धानबाट निश्चित भएको विषयले सत्यतथ्यलाई बढी पोषण, उर्जा र प्रष्टिकरण गर्दछ। यस आलेखमा पनि खोजविधिबाट निरूपण

नभएको विषयलाई साक्ष्य प्रमाणको आधारमा सत्यको नजिक पुऱ्याउने चेष्टा गरिएको छ । यसर्थ यसका पनि केही विषय र वस्तुपरक उद्देश्यहरू कायम रहेका छन् ।

- क) लिच्छविकालीन व्यवस्थामा रहेका अभिलेखहरूले प्रस्तुतिकरण गरेका तथ्यहरूलाई विश्लेषण गर्दै निष्कर्षण प्रदान गर्ने ।
- ख) भृकुटी किंवदन्ती हुन् या यथार्थमा उनी राजकुमारी थिइन् भन्ने कुराको विवादलाई सत्यको नजिक पुग्ने गरी निरूपणको प्रयास गर्ने ।
- ग) लिच्छविकालीन भाषा, साहित्यको विकास, सांस्कृतिक उत्थान र समसामयिक पक्षहरूको विषयमा खोजीनीति गर्ने ।

अन्वेषणात्मक कार्य आफैँमा अनुपयुक्त र अनुपयोगी हुँदैन । यसमा हरेक स्रोत र सामाग्रीलाई मूल्यांकन गर्ने, समीक्षा गर्ने र सत्यान्वेषी पक्षबाट यथार्थताको उद्घाटन गर्ने प्रयत्न गरिएको हुन्छ । ऐतिहासिक आलेखहरूका पनि आफ्नै खोजमूलक कार्यका मौलिक चरित्रहरू हुन्छन् । प्रस्तुत लेखमा पनि विषय, सन्दर्भ, शीर्षक, उपशीर्षकहरूसँग अन्तरसम्बन्ध कायम गर्दै ती सूचनाहरूको सत्य-तथ्य पत्ता लगाई उपयुक्त तथ्यांकलाई लेखनको कार्यदिशाका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । त्यसैले खोजमूलक मौलिक र अन्वेषणात्मक कार्यहरू आफैँमा औचित्यपूर्ण, प्रभावकारी र निष्कर्षणयुक्त हुन्छन् । त्यसैले यस लेखको पनि महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ ।

अनुसन्धान विधि

अनुसन्धान समयसापेक्ष हुन्छ । समय-समयमा अपनाइएका र अवलम्बन गरिएका पद्धतिहरूलाई सैद्धान्तिक धारबाट अंगिकार गर्दै त्यसको कार्यविधि अनुरूप एउटा योजना तर्जुमा गरिन्छ र त्यही रूपरेखामा कायम रहेर अन्वेषण कार्यलाई पूर्णतातर्फ अग्रसर गरिन्छ । अनुसन्धान वस्तुपरक हुन्छ । प्राज्ञिक लेखनमा विषय विषयपरकभन्दा वस्तुपरक दृष्टिकोणलाई प्राथमिकतामा राखिन्छ । यो विषय भरपर्दो, विश्वसनीय र सूचनाले यथार्थ प्रस्तुतिकरण गर्ने कुरा हो । यसर्थ अनुसन्धान कार्य आफैँमा सत्यको खोजी हो । यस आलेखमा पनि भृकुटीको विषयमा उठेका विवादहरूलाई साक्ष्य प्रमाणहरूको आधारमा निरूपण गर्ने र सत्यको नजिक पुग्ने प्रयत्न गरिएको छ । यसका लागि केही पुस्तकालयीय स्रोतहरूलाई सूचनाको आधार मानिएको छ भने केही अभिलेखमा उल्लेख भएका तात्कालिन दस्तावेजहरूलाई सूचनाको स्रोत मानिएको छ । जस्ता स्रोतहरू प्रयुक्त भएका छन् तिनीहरूलाई सन्दर्भसूचीमा नियमानुसार संयोजन गरिएको छ । केही मौलिक स्रोतहरू जसले प्रथम पटक तथ्यहरू उल्लेख गर्न सघाउ पुऱ्याएका छन् तिनीहरूलाई पनि यथोचित स्थानमा सदुपयोग गरिएको छ ।

भृकुटीको नाममा उठेका सवालहरू

नाम

ईशवीको सातौँ शताब्दिभितरका तिब्बती राजा स्रोडचोड गम्पोसँग विवाह गरिएकी नेपाली राजकुमारी भृकुटीका अनेकन नामहरू भएको बुझिन्छ । तिब्बती वंशावली, इतिहास तथा धार्मिक ग्रन्थहरूमा भृकुटीलाई फरक फरक नामले संकेत गरिएको छ । नेपाली भाषालाई उल्ट्या गरी तिब्बती भाषामा लेख्ने प्रचलनले गर्दा नाम फरक पर्न गएको हुन सक्छ । G. TUCCI ले भृकुटीलाई Khri-btsun भनेका छन् भने माणिकाबुम ग्रन्थमा Lha gcig Khribstsun (Royal Lady) भनिएको छ । नेपालमा भृकुटीदेवी भनिन्छ भने अन्यत्र Mal mo-bza (Nepalese queen) Jo-mo khro-gnyer tsan (Arya Bhrikuti Devi) हरिततारा, ठिचुङलाची, बल्मोजा जस्ता थुप्रै नामहरूबाट उनलाई परिचय गराउन सकिन्छ ।

जन्म

भृकुटीदेवीको स्रोतका बारेमा एकिन नभएकाले जन्मबारे पनि विवाद नै छ। तिब्बती राजा स्रोडचड गम्पोको जन्म ईशवी ६१७ मा भएको हुनाले त्यसै हाराहारीमा भृकुटीको जन्म भएको हुनुपर्दछ। राहुल सांकृत्यायनअनुसार भृकुटीको जन्म ईशवी ६२४ मा भएको हो (सांकृत्यायन, ई. १९९६)। बाबुराम आचार्य भृकुटीको विवाह ईशवी ५९३ मा भएको मान्दै उनको जन्म ईशवी ५७३ तिर भएको मान्दछन् (आचार्य, २०३७)। शंकरमान राजवंशीले पनि भृकुटीको जन्म ५७३ मानेका छन्। माणिकावुमका अनुसार ईशवी ६१७, Red Annals का अनुसार ईशवी ६२३, S.C. Dasअनुसार ईशवी ६००-६१७, G. Choephel, W.D.Shakppa, Rnam Thar ले पनि भृकुटीको जन्म ईशवी ६१७ नै मानेका छन्। यसरी जन्मबारे धेरै मतभेद भए तापनि यिनको जन्म ईशवी ६१७ तिरै मान्नु पर्दछ (शर्मा, २००८)।

पिता

भृकुटी नेपाली राजकुमारी जो तिब्बत जस्तो विकट ठाउँमा गएर बौद्ध धर्म प्रचार गरिन्। तिब्बतमा बौद्ध धर्म प्रवेश गराउने श्रेय भृकुटीदेवीलाई जान्छ। तिब्बती स्रोतहरूले नै भृकुटी तिब्बत आएपछि मात्र सभ्यताको सुरुवात भएको, मन्दिर, मूर्ति निर्माण गरिएको उल्लेख गरेका छन्। माणिकावुम, तिब्बती धार्मिक तथा ऐतिहासिक ग्रन्थहरू, वंशावली आदिमा भृकुटीको प्रशस्त चर्चा गरिएको छ। यी सबै स्रोतहरूको निष्कर्ष भृकुटी नेपाली राजकुमारी हुन् जसको विवाह तिब्बतका ३३ औं राजा स्रोडचड गम्पोसँग भएको थियो। नेपाली कुनै स्रोतमा भृकुटीबारे यथार्थपूर्ण विवरण उल्लेख गरिएको छैन। नेपालको आर्य मञ्जुश्रीमुलकल्पको तेस्रो भागमा लिच्छवी राजाको प्रसंगमा भनिएको छ। मानवेन्द्र राजाको शीतला शान्तिक पौस्टिका मन्त्रसिद्ध हुनेछन् लोकमा प्रख्यात परोपकार गर्ने तारादेवी पाण्डरवासिनी महाश्वेता पनि हुनेछन्। यो लेखाइले भृकुटीलाई नै तारादेवी भनेर लेख्न खोजिएको हो की भन्न सकिन्छ। तिब्बती स्रोतहरूमा भृकुटीका पिताको नामका बारेमा विभिन्न तर्कहरू उल्लेख गरिएको छ।

सुरुसुरुका मान्यतामा भृकुटी अंशुवर्माकी छोरी हुन भनियो तर पछि त्यो खण्डन हुन पुग्यो। भृकुटीको विवाह ईशवी ६४१ मा भएको तर्क केही इतिहासकारहरूले प्रस्तुत गरेका छन्। यदि यस मान्यतालाई अधि सार्ने हो भने ईशवी ६४१ आसपासमा राजा हुनेहरू विष्णु गुप्त, भीमार्जुनदेव, नरेन्द्रदेवमध्ये कुनै एक राजाकी छोरी हुन सक्दछन्। मेरी स्लसरको विचारमा भृकुटी कुनै रजौटाकी छोरी हुन सक्छन् (स्लुसेर, ई. १९८२)। ज्ञानमणि नेपालले भृकुटी शिवदेवकी छोरी हुन सक्ने बताउँदै उदयदेवले आफ्नो निर्वासितकाल वा ईशवी ६२९ तिर बहिनी भृकुटी र स्रोडचोड गम्पोको विवाह गराइदिएका थिए। तिब्बती वंशावलीमा भृकुटीका पिता होसेर गोचा उल्लेख गरिएकाले त्यसको शाब्दिक अर्थ केलाउने काम भएको छ। तिब्बती भाषामा होसेर भनेको किरण र गोचा भनेको कवच (वर्म) हुने हुनाले यसैलाई आधार मानी केही लेखकहरूले भृकुटीका पिता किरण वर्मा, केहीले ज्योतिवर्मा, प्रभावर्मा भन्ने अड्कल गरे। ईशवी सातौं शताब्दिमा त्यस्ता नाम गरेका राजा नभएकोले काशीप्रसाद जायसवालले होसेरगोचाको अर्थ उदयवर्मा (देव) हुन सक्ने बताए। लियो रोजले पनि भृकुटीका पिता उदयदेवलाई मानेको कुरा ज्ञानमणी नेपाल उल्लेख गर्नुहुन्छ।

तिब्बती पवित्र ग्रन्थ मणिकवुम्मा भृकुटीकापिता सलवृ हो लेखिएको छ भने संक्षिप्त मणिकावुममा भने देवल्हा लेखिएको छ। ईशवी १६४२-८२ सम्म भोटमा राज्य गर्ने औतारी पञ्चम दलाइ लामाले लेखेका इतिहासमा नेपालका राजा समवृशो र उनकी रूपवती कन्या भइन् भनेका छन्। ईशवी १३१२-१३७५ का शाक्य लामा सोनाम ग्याल्छेनले पनि भृकुटीका पिता देवल्हा नै उल्लेख गरेका छन्। ईशवी १३२२ मा बुस्तोन रिम्पोचेले लेखेको बौद्धधर्मको इतिहास चोबुममा र कुडगा दोर्जे टाकुछाङ लोचनले भृकुटीका पिता होसेरगोचा उल्लेख गर्दै अंशुवर्मालाई भृकुटीका पिता मानेका छन् (नेपाल, २०४५)। मिन व. शाक्य लगायत केही विद्वानहरूले भृकुटीलाई उदयदेवकी छोरी मानेका छन्। उनीहरूको रायमा भृकुटी अंशुवर्माकी छोरी होइनन् किनकि भृकुटीको विवाह (ईशवी ६२४) भन्दा पहिले नै अंशुवर्मा मरेका, भृकुटी बौद्धमार्गी अंशुवर्मा शैवमार्गी भएका, उदयदेव

तिब्बतमा शरण लिएर उही वसेका, नरेन्द्रदेवलाई सत्ता प्राप्तिका लागि तिब्बतले सहयोग गरेका आदि कारण देखाई भृकुटी उदयदेवकी छोरी हुनुपर्ने राय छ (शाक्य, ई. १९९७) ।

भृकुटीका पिताका सम्बन्धमा नेपाली तिब्बती तथा अन्य बाहिरी विद्वान्हरू बीचमा अबै पनि एक मत भएको छैन । नेपाली इतिहासकार बाबुराम आचार्यले अंशुवर्माकी रखाँटी (नेवारनी) पट्टीका छोरी भृकुटी हुन भनेका छन् । बुस्तोन रिम्पोचे, कुडगा दोर्जे र Dictionary of Tibetan English मा हासेरगोचा भन्दै अंशुवर्मालाई पिता मानेका छन् । हासेरगोचा शब्दमै विवाद भएकाले हासेरगोचा भनेको कसैले शिवदेव, कसैले उदयदेव, कसैले नरेन्द्रदेव मानेका छन् । S.C. Das को विचारमा भृकुटी ज्योतिवर्माकी छोरी हुन् भने Rgyal rabs को मतमा रत्नदेवको । ज्ञानमणि नेपालले भृकुटीकापिता देवल्हा हुन भन्दै देवल्हा शब्दको अर्थ गरेका छन् । तिब्बती भाषामा ल्हाको अर्थ देव हुन्छ भने देवको अर्थ कल्याण शान्ति शिव भन्ने हुन्छ । कतै देवापाल र कतै घेवा समेत नाम पाइएकोले यी सबैको अर्थ शिवदेव हुन्छ । शिवदेव जीवनको अन्तिम कालतिर बौद्धमार्गी भएको शिवदेव विहार पनि बनाएको र उनले बौद्ध धर्म प्रचार गर्न भृकुटीलाई तिब्बत पठाए पछाडि उदयदेवले शरण पाएका बेला आफ्नी बहिनीलाई पिताको मृत्युपछि प्रतापि राजासँग विवाह गरिदिई धार्मिक तथा राजनैतिक कार्य समेटेको भन्न मिल्दछ ।

माथि उल्लेखित व्यक्तिहरूभन्दा शिवदेव नै भृकुटीका पिता हुनसक्ने जस्तो लाग्छ । धर्म र जातपातका कुरामा हिन्दुहरू निकै कट्टर हुन्छन् भने बौद्धहरू सबै जातविच समानता राख्छन् । शिवदेव बौद्ध धर्म मान्ने भएकोले उनकी छोरी प्रतापी राजालाई दिनु अतिशयोक्तिपूर्ण होइन । अर्कातर्फ अशोक, जसले राज्यको ठूलो हिस्सा बौद्ध क्षेत्रलाई विश्वमा चिनाउनका लागि खर्च गरेका थिए । आफ्नी छोरी चारुमतीलाई काठमाडौँजस्तो चिसो र बिरानो मुलुकमा धर्म प्रचारकै उद्देश्य राखेर छोडेर गएका प्रसंगहरू पाइन्छन् । यस्तै प्रसंग शिवदेवमा पनि लागू हुनसक्छ । एउटा बौद्ध बाबुले धर्म प्रचारका निम्ति आफ्नी छोरी दिन सक्दछन् । यसैले भृकुटी शिवदेवकी छोरी हुन धेरै सम्भव छ ।

सुन्दरता

भृकुटी अत्यन्त राम्री भएको कुरा विभिन्न तिब्बती स्रोतहरूले उल्लेख गरेका छन् । सूत्र र शास्त्र अध्ययन गरेकी, हातखुट्टा, आँखा, जिउडाल मिलेकी, सभ्य भृकुटीको सुन्दरता विदेशसम्म फैलिएको थियो । Main bkabum अनुसार नेपालका राजा Odzer Gocha की छोरी Lha gcig khribstsun १६ वर्षकी, सेतो अनुहारकी, राम्री, असीमित ज्ञान भएकी, गहना लगाएकी थिइन् ।

विवाह

तिब्बतका राजा स्रोङचोडगम्पो र नेपालकी राजकुमारी भृकुटीको बीच वैवाहिक सम्बन्ध भएको प्रसंग विभिन्न ग्रन्थहरूले उल्लेख गरेका छन् । त्यस्ता उल्लेखित प्रसंग कतिपय व्यवहारिक छन् भने कतिपय उडन्ते कथाजस्ता लाग्दछन्; तर जेजस्तो उल्लेख भए पनि भृकुटीबारेको स्रोत सामग्री बन्न पुगेका छन् । विवाहको पूर्वाधार सपनालाई मानिएको छ । Rgyal rabs अनुसार अवलोकितेश्वरको अवतार मानिएका स्रोङचड गम्पोलाई एकदिन सपनामा चीन र नेपालका आर्यश्वेततारा र आर्यनीलतारा विवाहयोग्य कन्या भएको देखेपछि उनले भोलिपल्टै राजसभा बोलाई मन्त्रीलाई कामको जिम्मेवारी सुम्पे । स्रोङचड गम्पोले मन्त्री गरतोनचनलाई आठ स्वर्ण मुद्रा नेपाली राजालाई, ठिचुडलाई रत्नजडित कवच उपहार पठाई एकसय घोड सवार साथ नेपाल पठाए । मन्त्रीले राजासँग वार्तालाप गर्न दोभासे पनि ल्याएका थिए जसले ढप (कवच) लगाएर जहाँ गए पनि महामारी, अनिष्ट, अतिवृष्टि साम्य हुने बताए । मन्त्रीले राजकुमारीलाई मागेपछि नेपाली राजाले त्यस देशमा धर्म नभएको, दुर्गम पहाड भएकोले छोरी दिन नसक्ने बताए । मन्त्रीले एउटा बाकस दिए जसमा गम्पोले राजालाई स्वर्णाक्षरले चिठी लेखेको रहेछ । स्रोङचड गम्पोले उक्त चिठीमा ठिचुड उनलाई दिए सिद्धिद्वारा पाँचहजार देह निर्मित गरेर भोट देश व्याप्त पारी ten moral virtues (दश कुशल धर्म) स्थापना गर्ने कुरा लेखेका थिए । राजाले त्यसपछि तिब्बतमा बुद्ध धर्म र संघ (त्रिरत्न) नभएको मुलुकमा छोरी दिन नसकिने बताए । राजाले पठाएको दोस्रो रजतपत्रमा ठिचुड गम्पोलाई दिएमा उनले सिद्धिका शक्तिले एकै दिनमा पाँचहजार बुद्ध मूर्ति र १०८ विहार

बनाई तिनको मुख नेपालतिर फर्काउने कुरा लेखेका थिए । नेपाली राजाले अझ नमानेपछि मन्त्रीले तेस्रो सन्देश पत्र निकालेर दिए । उक्त पत्रमा ठिचुड दिए भोट देशमा रत्नका खानी खुलाई धनधान्यले पूर्ण बनाउने कुरा लेखिएको थियो ।

यस्तो प्रस्तावको कुरा सुनेपछि देवल्हा (शिवदेव) भित्रिभित्रै डराए किनभने प्रतापि राजाले साम्राज्य विस्तार गर्ने क्रममा भोलि आक्रमण गरे भने विजय प्राप्त गर्नेछन् । युद्धमा जितेर छोरी राज्य दुबै लैजान्छन् बरु अहिले छोरी मात्र दिए पुग्ने भोलि राज्यमा किचलो पनि आइ नपर्ने विचार गरेर गम्पोको प्रस्ताव भृकुटीलाई बताउँदै तिब्बती महारानी बन्न जान भने । ठिचुड (भृकुटी) ले आमाबाबु, दाजुभाइ छाडेर धर्म नभएको दुर्गम मुलुकमा नजाने बताइन् । तर राजाले युद्धको सम्भावना हेर्दै ठिचुडलाई कर गरे । ठिचुडले नमान्दानमान्दै राजाको इच्छा बुझेर उनीले अन्त्यमा जानलाई स्वीकार गरिन् । ठिचुडले त्यस्तो बुद्ध, धर्म र संघ नभएको, बाँदर र यक्षजाति भएको देशमा जानै पर्दा पूजाका आधार इष्टदेव महाकरुणामय स्वयम्भू, शाक्यमुनि बुद्ध, धर्मचक्रप्रवर्त मैत्रेय बुद्ध र चन्दनको आर्यताराका मूर्ति लिएर जाने बताइन् । यसका साथै रत्नका खानी, गहना, न्याना कपडा, खानेकुरा, नोकरचाकर, कलाकार सबै कुरा आवश्यक पर्ने बताइन् ।

पिता देवल्हाले छोरीको इच्छा बमोजिमका मूर्ति लगायत सम्पूर्ण चिजहरू दिएर आचारविचारबारे सम्झाई सकेर भने 'रत्नका सात नीधि सात हात्तीका भार बनाई पठाइरहेछ, परिचारिका गण तिम्पो साथ पठाएको छ । भोट नेपाल व्यापारको घाँटीमा तिम्पो अधिकार रहेछ । त्यहाँको आम्दानी तिम्पो हुनेछ । अब तिमी मध्यभोट (बू) देशमा जाऊ, त्रिरत्न (बुद्ध, धर्म, संघ) स्थापना गर, राजाको बाँकी राजमहल बनाऊ, आर्यदेव (अवलोकितेश्वर) को स्थापना गर । विहारहरू बनाऊ, जिनदेवको मूर्ति बनाएर संघको स्थापना गरी बुद्धको उपदेशको प्रचार गराएस ।' बाबुछोरीबीच आर्शिवचन दिने लिन काम भइसकेपछि ठूलो हात्तीमा मूर्ति, सेतो खच्चरमा बसेर लस्कर त्यसतर्फ बढ्यो । मडयुल प्रदेशको पूर्वको त्रेतावनसम्म नेपाली सेनाले पुग्याए भने त्यसपछि भोटका मन्त्रीहरू, सेनाले बाजा बजाएर स्वागत गर्दै लगे । सीमाना घेयुकबाट सात हात्ती फिर्ता भएपछि लाची किदोड (केरुड) सम्म हिँडेर गइन् ।

केरुडमा महाकरुणामय (अवलोकितेश्वर)को मूर्ति राखियो र त्यहाँबाट सामानहरू घोडामा र लाची खच्चरमा सवार भइन् । ल्हासामा पर्खिरहेका स्रोडचड गम्पोले भृकुटीलाई स्वागत गर्दै उत्सव आयोजना गरी दुबैको मिलन भयो । ठिचुड अब रानी भई राजामा समर्पित भइन् । लाचीले आफूसँग एउटा रत्नपात्र लगेकी थिइन्, जसले समस्याको समाधान गर्दथ्यो । राजारानीबीच भाषाको कठिनाइ परेकोले ठिचुडले रत्नपात्रसँग सोधिन् । रत्नपात्रबाट अमृत निस्कियो त्यसलाई रानीले यक्षहरूलाई पिउन दिइन् । तिनै यक्षद्वारा पोतला दरबार निर्माण गरिन् ।

विवाह समय

भृकुटीको जन्म पिताजस्तै समस्या विवाहको समयमा पनि छ । धार्मिक तथा साहित्यिक ग्रन्थ, विभिन्न विद्वान्हरूले उनको विवाहको समयबारे आ-आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । नेपालको रामायणजस्तो तिब्बतको पवित्र ग्रन्थ Mani bkabum अनुसार उदयदेव ल्हासामा शरणार्थी भएको बेला उनकी बहिनी (वा छोरी) भृकुटी पनि साथै थिइन् । यी सुन्दरी भृकुटीलाई गम्पोको माग बमोजिम ईश्वी ६३३ मा विवाह गरिदिए । यसकै बदलामा पछि ईश्वी ६४३ मा नरेन्द्रदेवलाई गम्पोले सहयोग गरी राज्य कब्जा गरे । बाबुराम आचार्य र शंकरमान राजवंशीका अनुसार भृकुटीको विवाह ईश्वी ५९३ मा भएको थियो । बालचन्द्र शर्मा अनुसार भृकुटीको विवाह ईश्वी ५९२ तिर भएको थियो । Touen Houg वृतान्तले चिनिया राजकुमारी बेडचेन कोड जो को विवाह ईश्वी ६४५ मा भएको निश्चय गरेको छ भने त्यसको २१४ वर्ष पहिले भृकुटीको विवाह भएको हुनुपर्दछ ।

Debther Marpoका अनुसार भृकुटीको जन्म ६२३ मा र विवाह ६३९ मा भएको थियो । राहुल सांकृत्यायनका अनुसार ईश्वरी ६२४ मा जन्मिएकी भृकुटीको ईश्वरी ६४० मा विवाह भएको मान्नु पर्दछ । ज्ञानमणी नेपालले बोन्पोको इतिहासलाई उल्लेख गर्दै भृकुटीको विवाह ईश्वरी ६२९ तिर मान्नु भएको छ ।

सन्तान

भृकुटी र सोडचड गम्पोको सन्तानबारे तिब्बती स्रोतहरूमा त्यति उल्लेख छैन । राहुल सांकृत्यायनअनुसार खीब्सुनले गुन स्रोड गुन नामक छोरोलाई जन्म दिइन् तर उक्त बच्चाको बाबुभन्दा पहिले नै मृत्यु भएको थियो । गुनभन्दा बाहेक अन्य बच्चाहरूको अस्तित्व देखिँदैन ।

मृत्यु

भृकुटीको पिता, जन्म, विवाह जस्ता कुरा विवादास्पद भएजस्तै मृत्यु पनि विवादित नै छ । Touen Houng अनुसार भृकुटीको मृत्यु ईश्वरी ६८० मा भयो ।

योगदान

भृकुटीले तिब्बतका लागि थुप्रै कार्यहरू गरेको विभिन्न स्रोतहरूबाट थाहा पाइन्छ । असभ्य, शिकारी जीवन बिताइरहेका तिब्बतीहरूलाई कानुनी राज्य, सभ्य नागरिक, बौद्ध धर्मको सुरुवात, कला वास्तुकलाको विकासजस्ता थुप्रै कार्यहरू गराइन् नेपालबाट लगेका मूर्तिहरू यहीका कलाकारले तिब्बतमा बनाएका र त्यसको सिको गरी स्थानीय कलाकारले निर्माण गरेका कलाले तिब्बतमा विकासको एउटा सिँढी थप्ने कार्य गर्‍यो । Lhasa को आजको Potala Palace भएकै स्थानमा सोडचड गम्पो (ईश्वरी ६२९-६५०) ले Kukhar Phodrang नामक Red Hill Palace निर्माण गरेका थिए । यो दरवार तले शैलीमा भृकुटी तथा नेपाली कलाकारहरूको Planing बाट बनेको थियो । यसै दरवारसँग Silvery bridge ले जोडिएको Sog Pom Khar नामक ९ तले दरवार भृकुटीले निर्माण गराइन् । यस बाहेक Thang Dul, Yang Dul/Ru B Zhi नामक मन्दिर लगायत कैयन मूर्तिहरू पनि निर्माण गराइन् (शाक्य, १९९७) । Ra-phrul nang Temple 9 Jokhang temple, अक्षोभ्य बुद्धका निमित्त ईश्वरी ६४७ तिर भृकुटीले निर्माण गराएको मन्दिर तिब्बतीहरूको निमित्त अत्यन्त पवित्र मानिन्छ ।

उपसंहार

नेपालको प्राचीन इतिहासमा देखिएको एउटा विवादास्पद पक्ष हो भृकुटीको अस्तित्व । तिब्बती धार्मिक, ऐतिहासिक ग्रन्थ तथा केही विद्वानहरूले भृकुटीका बारेमा उल्लेख गरे तापनि नेपाली स्रोतहरूमा केही पनि उल्लेख छैन । सर्वप्रथम त एउटी नेपाली राजकुमारीले तिब्बती सानो जातको राजासँग विवाह किन गर्नुपर्‍यो ? प्रश्न उठ्दछ । यस्ता वैवाहिक सम्बन्धहरू इतिहासमा प्रशस्त देखिन्छन् । कसैले वाध्यताले, कसैले आक्रमणमा जितेर, कोही विलासी जीवनमा होमिएर, कोही धर्म प्रचारका हिसाबले वा अन्य कुनै तरिकाबाट पनि अपत्यारिला वैवाहिक सम्बन्धहरू स्थापित भएका छन् । सम्राट अशोककी छोरी चारुमतिको विवाह नेपाली कुमारसँग, चन्द्रगुप्त मौर्यले सेल्युककी छोरी, अकबरले हिन्दु राजाकी छोरी, पण्डित जगन्नाथले शाहजाहकी शाहज्यादी, प्रताप मल्ले कुर्चबिहारका राजाका दुईवटी छोरीसँग विवाह भए जस्तै भृकुटीको विवाह तिब्बती राजा सोडचड गम्पोसँग हुनु त्यति अनौठो होइन ।

भृकुटीलाई अंशुवर्मा, उदयदेव, शिवदेव, नरेन्द्रदेव, जिष्णु गुप्तका छोरी भनेर फरक विचार प्रस्तुत भए तापनि शिवदेवकी छोरी हुन धेरै सम्भव छ । शिवदेव आफू बौद्ध भएर छोरी तिब्बतमा धर्म प्रचार पनि हुने, महारानी पनि हुने र तिब्बती आक्रमणबाट पनि बचिने हिसाबले गम्पोलाई छोरी सुम्पिएको हुनुपर्छ । ईश्वरी ६१७ तिर जन्मिएकी भृकुटीको विवाह ईश्वरी ६२९-३१ तिर भएकोमा धेरै इतिहासकारहरू सहमत छन् । भृकुटीले

तिब्बतमा गएर बुद्धधर्म, संघको प्रचार गर्दै कला, वास्तुकलामा योगदान दिएकी थिइन। यसरी नेपालको इतिहासको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष भृकुटी र गम्पोको विवाहलाई प्रस्तुत गरेको छ। यस्तो वैवाहिक सम्बन्धले नेपाल र भोट दुवै देशबीचको भाइचार सम्बन्धलाई स्थापित गरेको छ।

सन्दर्भसामग्री

प्राथमिक स्रोतहरू (अन्तर्वार्ता)

ढकाल, विमलकुमारसँगको अन्तर्वार्ता २०८० वैशाख ४ गते, डा. ढकाल अवकास प्राप्त प्राध्यापक हुनुहुन्छ। हाल उहाँ अवकास प्राध्यापकहरूको संगठनको अध्यक्षका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ।
पोखरेल, शोभासँग २०७९ चैत्र १३ गते, पाटन संयुक्त क्याम्पसमा लिएको अन्तर्वार्ताअनुसार, प्रा. पोखरेल अवकाश प्राप्त हुनुहुन्छ। लेखक, अन्वेषण कार्यमा संलग्न हुनुहुन्छ।
पराजुली, जगतप्रसादसँग २०७९ फागुन २५ गते लिइएको अन्तर्वार्ताअनुसार, डा. पराजुली इतिहास तथा बौद्ध अध्ययन विभागमा, पाटनमा कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँ एक लेखक, अन्वेषक, अनुसन्धानकर्ता पनि हुनुहुन्छ। हाल उहाँ नेपाल इतिहास संघको महासचिव पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

अंग्रेजी

Majumdar R.C. (1962) *Nepal The Classical Age*. Bharatiya Bidya Bhawan.
Regmi, D.R. (1969) *Ancient Nepal*. Firam K.L. Mukhopadyaya.
Shakya, Min Bahadur (1997). *Princess Bhrikuti Devi*. Book Falth.
Slusser, Mary S. (1982). *Nepal Manadala, A cultural Study of the Kathmandu Valley*. (2). Princeton University Press.

नेपाली

आचार्य, बाबुराम (वि.सं.२०३७), *नेपालको संक्षिप्त इतिहास*, सूचना विभाग।
नेपाल, ज्ञानमणी (वि.सं.२०४५), *नेपाल भोट चीन सम्बन्धका केही सांस्कृतिक पक्ष*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
मिश्र, तीर्थप्रसाद, (वि.सं.२०७९), *भोटमा नेपाली पहिचान र पराक्रम*, पुष्पा मिश्र।
रेग्मी, जगदीशचन्द्र (वि.सं.२०५३), *लिच्छवि इतिहास*, नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.।
वज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं.२०३०) *लिच्छविकालका अभिलेख*, नेपाल तथा एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.।
शर्मा, बालचन्द्र (वि.सं.२००८), *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*, कृष्ण कुमारी।
सांकृत्यायन, राहुल (१९९६), *तिब्बतमे बौद्ध धर्म*, किताब महल।